

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК94(477)18-19: 001/1892/1914

*З. І. Зайцева, д.і.н., професор
кафедри політичної історії ДВНЗ
«КНЕУ імені Вадима Гетьмана»*

ЕТНОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В НТШ: ВІД СТАНОВЛЕННЯ ДО СИСТЕМНОСТІ (1892—1914)

*Z.I. Zaytseva, Doctor of History, Professor,
Department of Political History of the
SHEU «Kyiv National Economic
University after Vadym Hetman»*

ETHNOLOGICAL RESEARCHES IN SSS: FROM BECOMING TO SYSTEMATIC (1892—1914)

Анотація: Досліджено наукову і видавничу діяльність Етнографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка у час головування в ньому М. Грушевського. Виділено аспекти академічності у функціонуванні зазначеної структури, акцентовано роль Франка, Ф. Вовка, В. Гнатюка в організації народознавчих досліджень.

Annotation. In this article scientific and publishing activities of Ethnographic Commission of Shevchenko Scientific Society during the presidency of Hrushevskiy are researched. Academic aspects in the process of this structure functioning are outlined, the role of I. Franko, F. Vovk, W. Hnatiuk in organization of ethnology researches is shown.

Ключові слова: українські наукові асоціації, етнографія, наукові збірники.

Key words: Ukrainian scientific associations, ethnography, scientific journals.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. В останній чверті XIX ст. Галичина, яка з 1772 р. належала Австрійській імперії, стала центром українського політичного і культурно-освітнього життя. Тут сформувалися українські політичні партії, які були представлені у галицькому сеймі та віденському парламенті, виходили україномовні газети, діяли економічні та науково-освітні інституції, у яких особливе місце займало Наукове товариство імені Шевченка (НТШ). За головування у ньому М. Грушевського (1897—1913 рр.) Товариство піднялося за своєю структурою, розгалуженістю наукових досліджень, видавничою діяльністю та тісними контактами зі світовими науковими центрами до рівня академічної установи. За обставин, коли основу тогочасної української культурної матриці складала усна народна творчість, література, частково театр, М. Грушевський відкрито формулював і здійснював програму «добудови» українського культурного життя науковою сферою. Зокрема, на зміну провінційному краєзнавству з його роздрібненим предметом мала постати, відповідно до тогочасного позитивістського стилю мислення, науково-дисциплінарна академічність. Українська наука загалом і особливо народознавчий напрям досліджень мали утвердити образ цілісності українського народу, його мови й історії, етнопсихологічного складу.

Актуальність зазначеної теми підсилюється дискусійним характером поняття «національної науки». Попри те, що науці властива рання інтернаціоналізація її простору і за своєю суттю вона є екстериторіальним, одним з найбільш космополітичних соціокультурних феноменів, у ній завжди була присутня національно-історична традиція. Варто наголосити, що прихильники виключно інтернаціонального характеру науки не зважають на її національно-організаційні форми. Поза їх увагою залишається те, що вже у ранній модерний час, коли Європа переживала національне піднесення, на зміну вселенській «республіці учених» прийшла епоха національних наук. Згодом в індустріально розвинених країнах на гуманітарних дисциплінах позначилася націоналістична компонента світогляду європейців. Для т.зв. «запізнілих, недержавних націй» Центрально-Східної Європи, які перебували в багатонаціональних імперіях, національно спрямовані дослідження — офіційно трактовані як регіональний партикуляризм — мали важливішу роль, ніж об'єднані академічні тенденції у загальнодержавних рамках.

Історіографія проблеми. Тема організації етнологічних досліджень у НТШ була і залишається предметом наукових досліджень сучасних істориків, етнографів, фольклористів та істориків науки (М.С. Глушко, З.І. Зайцева, В.П. Капелюшний, Р. Кирчів, Р.М. Конта, В.І. Наулко, М.І. Мушинка, О.А. Сапеляк та ін.). Вагомий інформаційний та аналітичний потенціал їх публікацій дозволяє вести науковий пошук у напрямку малодосліджених аспектів, як формування української корпорації народознавців, так і видавничої діяльності Етнографічної комісії.

Мета дослідження полягає у висвітленні (завдяки розширенню кола історичних джерел) процесу переходу від спорадичних до системно організованих етнологічних досліджень у НТШ, що, з-поміж іншого, вимагає зміни дослідницької оптики в напрямі з'ясування ролі персонального чинника (в особі історика М.Грушевського і етнолога Ф.Вовка) в даному процесі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Підсумком дворічних дискусій навколо реформування літературно-видавничого за своїм характером Товариства імені Шевченка, що діяло з 1873 р. у Львові, стало прийняття нового статуту (березень 1892 р.), який номінував товариство *науковим* з перспективою здобуття статусу Української академії наук. Відтак товариство структурувалося шляхом утворення наукових секцій і комісій. До Першої світової війни НТШ діяло вісім комісій, серед них й Етнографічна.¹

Ідея виокремлення у межах Історично-філософської секції НТШ етнографічних студій і заснування для їх публікації окремого видання формулювалася й обговорювалася відразу по реформі Товариства. Так, на загальних зборах НТШ (травень 1893 р.) Василь Щурат запропонував для публікації етнографічних матеріалів заснувати окреме видання. Нагадаймо, що тоді товариство мало труднощі з налагодженням регулярного виходу у світ чільного органу Товариства — Наукових записок. Процес гальмувався браком наукової автури, коштів і, що не маловажно, — вузькістю наукових контактів із дослідниками з підросійської України тодішнього редактора і голови НТШ О. Барвінського.

Однак вельми цікаво, що пропозиція В. Щурата збігалася з науково-видавничими ідеями і давніми планами І. Франка, який з 1870-х рр. раз у раз актуалізував народознавчу проблематику. Цілком імовірно, що В. Щурат лише виніс ідеї І. Франка на розсуд зборів НТШ. Підставою для цього припущення є тісне спілкування обох учених у 1892—1893 рр., коли вони разом мешкали в одній кімнаті у Відні на Віплінгерштрассе, 26, відвідуючи славістичний семінар Віденського університету. Особисто внести свої пропозиції І.Франко не міг, оскільки на той час ще не був членом Товариства. Він був обраний членом 14 червня 1895 р. і водночас став тоді штатним працівником Товариства. Очевидно, що саме його присутність

¹У НТШ так само як у тодішньому та сучасному світовому народознавстві використовувалися два терміни для означення проблемного поля, що формувало предмет цієї науки. Стосовно українського термінологічного дискурсу див. публікації В.П. Капелюшного, Р.М. Конти, Ю.С. Фігурного, О.А.Сапеляк, М.Глушкота ін.

прискорила вихід у 1895 р. першого тому Етнографічного збірника. У передмові до тому його редактор М. Грушевський висловив думку, що для укладання й редагування наступних томів потрібно створити Етнографічну комісію. Вона у конституювалася (за тогочасною діловою лексикою НТШ) 11 травня 1898 р., тобто після виходу трьох томів спеціалізованого збірника етнографічних праць.

До першого складу Етнографічної комісії, крім М. Грушевського, увійшли І. Франко, В. Шухевич, В. Гнатюк, О. Колесса, О. Роздольський, К. Левицький, В. Охримович, Д. Лепкий, Ю. Жаткович, Ф. Вовк, М. Дикарев, А. Кримський, Б. Грінченко. До Першої світової війни комісію очолювали: І. Франко (1898—1900; 1908—1913), О. Барвінський (1900—1905); Ф. Вовк (1905—1908); з 1913 р. — В. Гнатюк. Останній з осені 1915 р. виконував функції секретаря Товариства, *редактора двох періодичних видань Етнографічної комісії* та Хроніки НТШ.

Піднесення наукового статусу кожної галузевої комісії засвідчувала вимога, сформульована у новому статуті 1898 р., за якою президія комісії мала складатися виключно з *дійсних членів* НТШ. У лютому 1900 р. відбувся перегляд складу наукових комісій та їх президій.

Зазначимо, що на відміну від секцій, до складу комісій входили також *звичайні члени* товариства. Ними могли бути початківці у науці — студенти, викладачі гімназій, учителі шкіл, практикуючі юристи, журналісти, представники духовенства, меценати, знавці й колекціонери старожитностей та ін. Комісії відкривали для них, переважно для недавніх студентів — можливість професіоналізуватися в науці. Окремі з них згодом поповнювали категорію дійсних членів товариства. Усі члени комісій, зокрема й ті, що не належали до категорії *дійсних членів* НТШ, мали право брати участь у засіданнях секцій з правом дорадчого голосу.

У 1903 р. Етнографічна комісія мала у своєму складі 22 члени й за своєю чисельністю була в НТШ другою — після правничої, яка налічувала 26 членів [8]. Членами комісій НТШ, так само як і секцій, були також учені, які жили й працювали за межами Львова та Австро-Угорщини. За даними на 1909 р. до Етнографічної комісії з так званих іногородніх входили дійсні члени НТШ М. Біляшівський, Б. Грінченко, В. Доманицький (Київ), Ф. Вовк (Петербург), М. Зубрицький (с. Мшанець), З. Кузеля (Чернівці). Іногородні члени наукових комісій НТШ не могли щоразу брати участі в їх засіданнях. Науковці зі Східної України навіть у Загальних зборах товариства брали участь лише у критичні моменти. Утім, комунікація існувала на рівні особистих наукових контактів, підготовки рецензій і відгуків в академічній періодиці, стосунків у вигляді наукового патронажу та ін.

Різноманітний склад Етнографічної комісії НТШ репрезентував точки перетину науково-дослідної проблематики у тій чи іншій галузі, збагачував циркуляцію наукової інформації в НТШ та інших наукових закладах — університетських кафедрах, наукових товариствах, архівних установах, губернських учених комісіях підросійської України, редакціях наукових видань.

Зазначена комісія згрупувала дослідників за науковими інтересами й тим самим пожвавила їх творчі контакти, спростила труднощі встановлення контактів, спричинені географічною віддаленістю наукових центрів, а також пов'язані з різницею у віці та досвідом різних науковців. обставинами. Так, Ф. Вовк із Парижа звертався до М. Комарова, з яким він особисто не був знайомий, з проханням допомогти зібрати побутовий матеріал до етнографічної статті про рибальство в Добруджі [2, арк. 21]. Грушевського він просив уточнити можливість посилання на українські літописи щодо окремих епізодів його етнологічних досліджень. Робилося все це на основі спільної зацікавленості у розвитку національної науки.

Цілком доречним, наприклад, було звернення молодшого за віком Грушевського до значно старшого за роками Ф. Вовка допомогти видавати *Етнографічний збірник*. З 1887 по 1906 р. Ф. Вовк мешкав у Парижі, де посилено студіюючи антропологію, первісну археологію, порівняльну етнографію, довершив свою освіту. Попри те, що емігрантське життя не було легким, дошкуляли матеріальні нестатки та хвороби, він домігся вагомих успіхів і став помітною постаттю у європейській антро-

пологічній та етнологічній науці кінця XIX — початку XX ст., був обраний у Парижі членом Антропологічного та Історичного товариств, входив до складу редакції журналу *L'Anthropologie*. Упродовж 1901—1905 рр. — до отримання дозволу на в'їзд у Росію — викладав низку дисциплін у створеній у Парижі І. Мечніковим і М. Ковалевським Вищій школі соціальних наук, брав участь в облаштуванні археологічного відділу Всесвітньої виставки у Парижі 1900 р. Як член НТШ Ф. Вовк часто представляв українську науку на з'їздах науковців, що збиралися у Парижі на межі XIX—XX ст., друкував наукові розвідки з української етнології у французьких виданнях.

Певний час Вовк і Грушевський не були особисто знайомі, що не завадило започаткуванню плідної наукової співпраці, яка супроводжувалася дискусіями з питань розмежування етнографії, етнології, антропології, фольклористики, типологізації видань НТШ з даних наукових дисциплін. У підсумку Товариство отримало два видання народознавчого характеру, одне з яких згаданий Етнографічний збірник, перші три томи якого вийшли за редакцією М. Грушевського. Будучи, як і І. Франко, переважаним, він у березні 1896 р. звернувся з проханням до Ф. Вовка укласти самостійно один з томів збірника. Вовк же на підставі знайомства з французькими антропологічними виданнями запропонував чіткіше означити науково-галузеву спеціалізацію видання. Між ученими зав'язалася дискусія з проблем науково-дисциплінарних розмежувань у тогочасному народознавстві. Не торкаючись цих аспектів дискусії, оскільки вони висвітлені у працях фахових етнографів, зазначимо, що її результатом було заснування ще одного періодичного органу Етнографічної комісії — Матеріалів до українсько-руської етнології, перший том яких вийшов наприкінці 1898 р. Для становлення збірника надзвичайно багато крім Ф. Вовка зробив І. Франко, пізніше деякі томи редагував В. Гнатюк.

Ф. Вовк погодився, щоб новий збірник мав назву *Матеріалів*, однак він вважав що два видання мають різнитися передусім предметно-дисциплінарною спрямованістю, а не жанрами публікацій (під матеріалами у редакційно-видавничій практиці малися на увазі так звані *сирі, необроблені джерела*). У *Матеріалах*, на його думку, мали друкуватися лише етнологічні праці, а фольклорні — в *Етнографічному збірнику*. Цю ідею підтримав Гнатюк. Він писав 9 жовтня 1897 р. у Париж Вовку, що в етнологічному збірнику знаходяться дві статті, які відповідно до їх змісту краще вмістити у етнографічному, «щоб не стиралася різниця між двома збірниками.» [6, с. 9].

Ідея концентрації етнологічних праць в одному виданні не завжди схвально сприймалася у Львові. Вовк рішуче протривався намірам Грушевського вмістити статтю Мирона Кордуби про волинські писанки у *Записках НТШ*. Впродовж майже двох років це питання дискутувалося у їх листуванні. Розбіжності між ученими провокувалися на ґрунті різного бачення видавничих проєктів. Грушевський як редактор титульного видання НТШ — *Записок*, вважав, що всі оригінальні авторські студії насамперед мають виходити у світ на їх шпальтах, а так звані «сирі» матеріали — в органах наукових комісій. З позицій повноважень голови НТШ і зокрема відповідальності за збереження державного фінансування видань, а воно узалежнювалося від регулярної періодичності їх виходу, просив Вовка не зволікати з підготовкою наступного тому *Матеріалів до українсько-руської етнології*. Вовк же намагався, щоб редаговане ним видання за обсягом та змістом відповідало академічним стандартам і не було, за його висловом, за «міркою для «несовершеннолітніх» [5, с. 158]. Отже, кожен з них мав рацію, але ці непорозуміння призвели до емоційно напружених відносин і зрештою — тимчасового припинення листування вчених. Свого паризького кореспондента Грушевський переорієнтував на Франка, як голову Етнографічної комісії.

Загалом співпраця між Вовком і Грушевським, попри їх взаємні роздратування і невдоволення один одним (Вовк як редактор і автор працював повільніше, ніж того хотів Грушевський), була дуже корисною для вироблення стилістики етнологічних видань НТШ, надання їм чіткішої спеціалізації, що забезпечувало їх адекватну ци-

ркуляцію у науковому світі. Згодом їх відносини набрали інших — синхронніших у плані особистих наукових інтересів — обертів. Завдяки Вовкові Грушевський отримав запрошення на один семестр до Паризької школи соціальних наук для викладання історії України, а Вовк у 1904 р. завдяки Грушевському читав лекції з антропології на літніх українознавчих курсах у НТШ, проводив антропологічні дослідження у Галичині та на Буковині.

Відмітна риса Ф. Вовка як редактора — прагнення до тематичного охоплення дослідженнями двох частин України. Так, перший том *Матеріалів до українсько-руської етнології*, відкривався його статтею *Передісторичні знахідки на Кирилівській у лиці в Києві*, як додаток до неї був поданий матеріал *Палеографічні знахідки на Кирилівській ул. у Києві*. За його ж авторства вийшла стаття про українське рибальство у Добруджі. Інші автори досліджували кушнірство в Галичині, гончарство на Чернігівщині, весільні обряди Полтавщини та ін. Завершувався збірник дослідженням М. Кордуби *Писанки на Галицькій Волині* [7]. Різноманітною регіональною тематикою позначені також інші томи, редаговані Ф. Вовком.

В особі Ф. Вовка Етнографічна комісія НТШ та й сам М. Грушевський мали можливість зв'язатися з тодішніми найновішими тенденціями розвитку етнологічних досліджень та практики їх публікації. Загалом співпраця вчених у наукових комісіях ущільнювала їх контакти, надавала спілкуванню конкретно-фахового характеру і на цій основі усувала непорозуміння, мінімізувала невизначеність деяких проектів та ситуацій. На рівні комісій усвідомлювалися певні потреби щодо налагодження контактів з іншими науковими інституціями, окремими вченими, стабільні зв'язки з якими мали полегшити пошук і доступ до наукової інформації, започаткування певного науково-видавничого проекту.

Новим в організації українських народознавчих досліджень було проведення антропологічних експедицій, започаткованих Ф. Воком у 1903 р. на українських теренах Австро-Угорщини. Для їх проведення він брав дозвіл у Відні та відкрайової влади. Так, у жовтні 1904 р. він отримав дозвіл на проведення антропологічних обстежень від Буковинської крайової ради. У Чернівцях він був тричі, робив антропологічні виміри, заповував експонати для музеїв, відвідав археологічні розкопки у Шипинцях.

28 квітня 1904 р. для членів НТШ Вовк виголосив двогодинну доповідь про карпатських русинів-гуцулів, а у 1906 р., повернувшись з Франції до Росії, прочитав у Петербурзі в приміщенні Російського географічного товариства дві лекції на аналогічну тему з демонстрацією діапозитивів і фотографій. Разом зі своїми учнями вчений організовував антропологічні дослідження у різних регіонах Східної України, про які йдеться, зокрема, у спогадах його учнів і помічників. Що стосується певних розбіжностей стосовно тогочасного трактування предмету і змістовного наповнення етнології й етнографії, їх співвідношення з фольклористикою, антропологією та іншими галузями народознавства, то вони, за спостереженням сучасного дослідника Р. Конти, властиві й сучасному науковому дискурсу [4].

Висновки. Отже завдяки найперше зіркового тріумвірату, що включав такі наукові величини у галузі етнографії й фольклористики як І. Франко,

Ф. Вовк і В. Гнатюк етнологічні дослідження в НТШ набрали системного характеру, вийшли за межі регіональних і суто краєзнавчих рамок, набули ознак наукової школи. Публікації українських етнографів отримували належну оцінку науковців ними цікавилися най різноманітні наукові інституції. Беручи до уваги, що станом на 1913 р. НТШ мало стабільний книгообмін з 26 академіями наук, 236 науковими інституціями в т. ч. науковими товариствами, університетами, бібліотеками та редакціями наукових часописів чотирьох частин світу Європи, Азії, Австралії та Америки — немає нічого дивного, що у 1910 р. від менеджера наукового видавництва Університету Берклі надійшла прохання надіслати 1—9 томи *Матеріалів української етнології* і 25 томів *Етнографічного збірника*. Взаємообмін виданнями етнографічного і фольклорного характеру вівся також з Гарвардським університетом [3, с.186, 352].

Мотив національного самоствердження спонукав українську інтелігенцію до трактування науки не лише як епістемологічного знання, а й суспільно-політичної цінності. Саме з нормами і стандартами академічності наукових видань НТШ пов'язувалися найближчі сподівання на заснування українського університету у Львові, утвердження у офіційній лексиці як Австро-Угорщини так і Росії назви «Україна», та етноніму «українці» замість «русини/рутени» в одному випадку і «малороси» в іншому.

Література

1. *Арсенич П.* Народознавство Володимира Шухевича // Шухевич В.О. Гуцульщина. Ч 1, 2. / Репринтне видання. — Верховина, 1997. — С. 7—24.
2. Відділ рідкісних видань та рукописів Одеської наукової бібліотеки ім. М. Горького. — Ф. 28. — Карт. 2.— Од. зб. 481.
3. *Зайцева З.І.* Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX —початок XX ст.) : Монографія. — К.: КНЕУ, 2006. — 368 с.
4. *Конта Р. Ф.* Вовк та його внесок у розвиток етнології сучасна вітчизняна історіографія кінця XX ст. / Р. Конта // Археологія і давня історія України. — 2012. — Вип. 9. — С. 131—134.
5. Листування Михайла Грушевського. — Т. 2. / Упорядн. Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич; ред. Л. Винар. — К.: Нью-Йорк, 2001.— 412 с.
6. Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком / Упоряд. та комент. В. Наулка, Н. Руденко, О. Франко. Передмова В. Наулка. — Л.; К., 2001. — 216 с.
7. Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1899. — Т. 1. — 228 с.
8. Хроніка НТШ. — 1903. — Ч. 13. — С. 1, 2.

Reference

1. *Arsenyich P.* Narodoznavstvo Volodymyra Shukhevycha // Shukhevych V.O. Hutsul'shchyna. Ch. 1, 2. / Reprintne vydannya. — Verkhovyna, 1997. — S. 7—24.
2. Viddil ridkisnykh vydan' ta rukopysiv Odes'koyi naukovoyi biblioteki im. M.Hor'koho. — F. 28. — Kart. 2. — Od. zb. 481.
3. *Zaytseva Z.I.* Ukrayins'kyy naukovyy rukh: instytutsional'ni aspekty rozvytku (kinets' KhKh —pochatok KhKh st.): Monohrafiya. — K.: KNEU, 2006. — 368 s.
4. *Konta R. F.* Vovk ta yoho vnesok u rozvytok etnolohiyi% suchasna vitchyznyana istoriohrafiiya kintsya KhKh st./ R.Konta // Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrayiny. — 2012. — Vyp. 9. — S. 131—134.
5. *Lystuvannya Mykhayla Hrushevs'koho.* — T. 2. / Uporyadn. R.Mayboroda, V.Naulko, H.Burlaka, I.Hyrych; red. L. Vynar. — K., N'yu-York, 2001. — 412 s.
6. *Lystuvannya Fedora Vovka z Volodymyrom Hnatyukom / Uporyad. ta koment. V. Naulka, N. Rudenko, O. Franko.* Peredmova V. Naulka. — L.; K., 2001. — 216 s.
7. *Materialy do ukrayins'ko-rus'koyi etnolohiyi.* — L'viv, 1899. — T. 1. — 228 s.
8. *Khronika NTSh.* — 1903. — Ch. 13. — S. 1, 2.